

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language ve
Literature Research

Sayı/Issue 11 (Haziran/June 2023), s. 1137-1151.
Geliş Tarihi-Received: 10.04.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 17.05.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1280550

Nizamiye Medreseleri'nin Oluşumunda Mezhepsel Siyasetin Etkisi

The Effect of Sectarian Politics on the Formation of Nizamiye Madrasahs

Zeynep YILDIRIM*

Öz

Nizamiye Medreseleri, döneminde “yüksek öğrenim” kurumları olarak değerlendirilen ve tarihe oldukça kalıcı şekilde iz bırakan Türk İslam eğitim kurumlarıdır. Medrese geleneğinin başlangıcı bilinmemekle birlikte, Nizamülmülk'ün öncülüğünde kurulan medreseler, salt eğitim kurumları olmamıştır. Bu kurumlar aynı zamanda, devletin resmi politikasının yaygınlaştırılması ve meşrulaştırılmasında aracı olarak görev yapmışlardır. Selçuklular, İslam coğrafyasında önemli bir aktör olarak, Şii-Sünni mücadelenin Sünni kanadında yer almış ve bölgesinin siyasetinde belirleyici olmuştur. Selçuklular, askerî zaferlerle elde ettikleri gücü, eğitim alanındaki faaliyetleriyle perçinlemişlerdir. Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün kişiliği ile neredeyse bütünleşmiş olan bu medreselerde, sadece dinî eğitimler verilmemiştir. Bu medreseler, o günün siyasî hayatına hâkim olan görüşlerin kurumsal düzeyde üretildiği kurumlardır. Bu nedenle eğitim tarihinin önemli kurumlarından olan Nizamiye Medreseleri'nin etkileri, sadece eğitim alanıyla sınırlı kalmamış toplumsal yaşamın birçok noktasında iz bırakmıştır. Özellikle Sünni dünyada Eş'ariliğin yaygınlaşmasında etkili olan bu medreseler; rasyonalizmi öneren Mu'tezile ekolünün saf dışı kalmasına neden olmuş ve bu durum Türk-İslam bölgelerinde, aklı ikinci plana alan bir anlayışın gelişmesine vesile olmuştur. Bu çalışmada, Nizamiye Medreseleri'nin mezhep ve mezhep içi mücadelelerdeki yerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaca ulaşmak için araştırma yöntemi olarak literatür taraması yapılmış ve konunun kapsamı, Nizamiye Medreseleri'nin kurulmadan önceki ve medreseler kurulduktan sonraki mezhep politikalarının ele alınması olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Devleti, Mezhepler, Nizamiye Medreseleri.

Abstract

They are Turkish-Islamic educational institutions that were considered as “higher education” institutions during the Nizamiye Madrasahs and left a very permanent mark on history. Although the beginning of the madrasa tradition is unknown, the madrasahs established under the leadership of Nizamülmülk were not only educational institutions. These institutions also fulfilled the role of intermediary in the dissemination and legitimation of the official policy of the state. As an important actor in the Islamic geography, the Seljuks took part in the Sunni wing of the Shiite-Sunni struggle and became a determinant in the politics of the region. Along with obtaining this power through military victories, it also achieved this victory with its activities in the field of education. In these madrasahs, which were almost integrated with

* Arş. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Kütahya/Türkiye, e-posta: zeynep.yildirim@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4431-9374.

the personality of the Seljuk Vizier Nizamülmülk, not only religious education was given. These madrasahs are institutions where the views that dominate the political life of that day are also considered at the institutional level. For this reason, the effects of Nizamiye Madrasahs, one of the important institutions in the history of education, were not only limited to the field of education, but also left their mark on many points of social life. These madrasahs, which were especially effective in the spread of Ash'arism in the Sunni world; This led to the elimination of the Mu'tazila school, which suggested rationalism, and perhaps this situation led to the development of an understanding that prioritized revelation and put reason in the background in Turkish-Islamic regions. In this study, it is aimed to determine the place of Nizamiye Madrasahs in sectarian and intra-sectarian struggles. In order to achieve this aim, a literature review was made as a research method and the scope of the subject was determined as the sectarian policies of the Seljuks in the period before the establishment of the Nizamiye Madrasahs and the sectarian policies after the establishment of the madrasahs.

Keywords: Seljuk State, Sects, Nizamiye Madrasahs.

Giriş

Genel olarak, medreseler üzerinde yapılan çalışmalarda iki temel tartışma alanından hareket edilmektedir. Bu tartışma alanlarında sorulardan ilki, medreselerin hangi sebepten kurulduğu, ikincisi ise, medreselerin fonksiyonunun ne olduğudur (Yılmaz, 2016, s. 38). Bu çalışmadaki soru ise; Nizamiye Medreseleri'nin mezhepsel mücadelelerdeki konumunun ne olduğuna ilişkindir. Selçuklular döneminde, İslam coğrafyasındaki mevcut yapıda, birden fazla mezhebin ve fırkanın ortaya çıktığı ve kendi içlerinde de yeniden bölümlendiği bir süreç yaşanmıştır. İslam dünyasında siyasal, kültürel ya da tarihsel sebepler, çeşitli tutumların gelişmesine sebep olmuş, böylece müslümanlar arasında farklı düşünce biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar "ekol", "fırka" ya da "mezhep" olarak nitelendirilmiştir. Aslında kurumsallaşan düşüncelerin bir sonucu olarak mezhepler; kuruldukları merkezden etrafa doğru yayılarak kendilerine bir alan açmışlardır. Bir mezhebin yayılma hızı, etrafındaki kültürle ve eğitimle belirlenmiştir. Siyasal iktidara yakın mezhepler, iktidarlar tarafından destek görünürken, muhalif olanlar ise dışlanmıştır (Çınar, 2020, s. 43). Dolayısıyla mezhepler arası mücadelelerde, siyasî sahaya yansıyan bir genişleme yaşanmıştır. Yani ilmî sahada başlayan fikrî ayrılıklarının, aynı zamanda siyaset zemininde de desteklenmesiyle, toplumsal yapıda derin bölünmeler ortaya çıkmıştır. Selçuklu Devleti, bölgede Şii mezhebine karşı Sünni mezhebin hamiliğini üstlenerek, Şii devletlere karşı mücadele halinde olmuştur.

Yaşanan mücadelelerin nedeni olan mezhepsel farklılıklar, bir politika aracı olarak değerlendirilip, siyasî sahaya etkileri yansıtılmıştır. Nizamiye Medreseleri, dışarıda mücadele edilen Şii mezhebine karşı bir siper olarak görülürken, içeriden de Mu'tezile ekolüne karşı bir siper olarak düşünülmüş ve bu anlayış içinde eğitim vermiştir. Selçuklu Devleti, kendi Sünni sahasında Mu'tezile-Eş'ari ekolleri arasındaki mücadeleye tanıklık etmiş ve iki farklı dönemde iki farklı ekolü, devlet politikasının bir parçası olarak değerlendirmiştir ve bu ekolleri aktif siyasî sahaya yansıtmıştır. Selçuklu Devleti'nin iki önemli vezirinin iki farklı ekole kendilerini yakın hissetmesi ile birlikte Selçuklular'da Mu'tezile ve Eş'arilik farklı zamanlarda değer kazanmıştır. Tabii ki bu durum sadece kişisel hassasiyetlerle ilgili değildir. Aynı zamanda toplumsal yapının özellikleri de belirleyici olmuştur. Şii mezhebine ve Sünni mezhebinin Mu'tezile ekolüne karşı gelişen politik duyguların, eğitimde kurumsal yansımaları olan Nizamiye Medreseleri, toplumsal ve kültürel yaşama izler bırakmıştır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan literatür tarama tekniği kullanılmıştır ve konuya dair çeşitli makale ve kitaplar okunmuştur. Araştırmada elde edilen bilgiler sistematik hale getirilerek analitik düşünme ile çalışmaya eklenmiştir. Nizamiye Medreseleri'nin kurumsal olarak ait oldukları Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkışı,

mezhepsel mücadeleler, Nizamiye Medreseleri'nin kuruluşu sürecindeki siyasî atmosfer ve bu medreselerin toplumsal yaşamdaki yansımaları, çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Selçuklu Devleti oldukça hareketli bir dönemde, mezhepsel mücadelelerin toplumsal yaşamı belirleyici olduğu bir zamanda ortaya çıkmıştır. Mezhepsel mücadelelerde, medreseler etkin birer araç haline gelmiştir. Bu çalışmada, Selçuklu Devleti'nin mezhepsel mücadele aracı olan Nizamiye Medreseleri'nin, dinî-siyasî zemindeki yerini belirleyen gelişmeler belirtilmiş ve bu medreselerin toplumsal-fikrî hayata etkileri incelenmiştir.

1. Medreseler

Tarihsel hadiseler incelenirken hayatın herhangi bir alanında ortaya çıkmış bir kurumun tarihî ve coğrafi bağlamından kopartılarak incelenmesi çoğu zaman araştırmacının yanlış ya da yetersiz sonuçlara ulaşmasına neden olmaktadır. İslam kurumlarından biri olan medreseler de her dönemde fizikî yapısı, kuralları, işleyişi ve fonksiyonu kesin olarak belirlenmiş kurumlar olarak değerlendirilmemelidir. Bu nedenle İslam dünyasında medreseler hakkındaki ifadelerin hangi dönem ve bölgeyi içerdiği büyük önem taşımaktadır. Medreselerin hayatın birçok alanıyla iç içe girmiş karmaşık yapısını, tarihî ve coğrafi değişimleri dikkate almak gerekir. Dolayısıyla medreseler hakkında, odaklanılan dönemin özellikleri bağlamında değerlendirmek lüzumlu olmuştur (Yılmaz, 2016, s. 41). İlk önce medresenin ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığına değinmekte fayda vardır.

Bilindiği gibi, İslam'ın ilk dönemlerinde, eğitim faaliyetleri camilerde sürdürülmüştür. İslam'ın ilk dönemlerinde camilerde sürdürülen eğitim-öğretim ders programlarının gelişmeye başlaması, artan ilimlerin sistemli hale getirilme ihtiyacı ve camilerin bu yoğun ders atmosferini taşıyamaması gibi sebepler, bu misyonu icra edecek alternatif yapıların oluşturulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Arpa, 2014, s. 30). Medreseler, camilerden daha özel bir işlev göstermek üzere, yüzlerce yıl hoca-talebe ilişkisinin keyfiyete göre yürütüldüğü hem dinî hem de fennî bilgilerin, işin ehli hocalarca aktarıldığı ve toplumun kültür hazinesinin biçimlenmesinde sistematik tarzda öncülük eden önemli birer mekân olarak, toplumsal hafızada yer almıştır (Tetik, 2019, s. 267). Medrese, sözlükte "okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlama" anlamına gelen "ders" (dirâse) kökünden gelen bir mekân ismidir (Bozkurt, 2003, s. 323). 12. ve 13. yüzyılda "medrese" denildiğinde hangi mekanların kastedilmekte olduğuna farklı cevaplar verilmiştir. Bu dönemde çeşitli isimlerde ortaya çıkan (darülhadis, ribât, zaviye, hankah, darülkur'an) ilmî kurumların mekanların sayılarında artış yaşanmıştır (Yılmaz, 2016, s. 35). Fakat medrese, isim olarak daha fazla bilinir olmuştur.

İslamî eğitim geleneğinde, cami ile başlayıp medrese ile kurumsal hale gelen akademik yapılanma sürecinin medrese öncesi son halkası, saray tarafından desteklenen "Darü'l-Hikme" ve "Dârü'l-İlm" adıyla şöhret bulmuş tercüme ve araştırma enstitüleridir. Abbasi Halifesi Me'mûn (813-833) döneminde, Zerdüşt okullarından alınan ilhamla Bağdat'ta medrese olmasa da, ilk medrese sayılabilecek bir kurum olarak, "Beytü'l Hikme" adında araştırma akademisi kurulmuştur (Arpa, 2014, s. 30). Sünni İslam aleminde medreseleşme hareketinin başlangıcı olarak, Nizamülmülk devrinde inşa edilen medreseler ilk akla gelen kurumlar olsa da Nizamiye Medreseleri'nden önce medreseleşme faaliyetlerinin var olduğunu söylemek gerekmektedir (Tetik, 2019, s. 268). İslamî ilimler alanında eğitim-öğretimde bulunan ilk müstakil medrese 10. yüzyılda fıkıh ve hadis alimi Ebu Bekr Ahmed b. İshak es-Sibgî (954) tarafından Nişâbur'da kurulan Dârü's-Sünne (Arpa, 2014, s. 30) sayılabilir.

Medreseler, yukarıda belirtildiği gibi, İslam ülkelerinde yaygın olan eğitim kurumlarından (Shalabi 134 aktrn Bouamrane, 1988, s. 283) olmakla birlikte, ilk medreselerin ne zaman açıldığına ilişkin kesin bir bilgi mevcut değildir. Medreselerin ve zaviyelerin Horasan ve Türkistan bölgesinde, Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasında etkisi olmuştur (Bozkurt, 2003, s. 324). Medrese, Türkler'in İslamiyet'i kabul etmesinin ardından, camiler ile paralel eğitim veren ve vakıflar tarafından öğrenci gruplarının ve müderrislerin ihtiyaçlarının karşılandığı eğitim kurumları olmuştur (Göktürk & Dağ, 2014, s. 457). Genellikle bu kurumlar, vakıflar tarafından inşa edilmişlerdir. Medreseye bırakılan mallarla, müderrislerin ücretleri ve çeşitli görevde bulunanların maaşları ödenmiş; talebelerin, giyinme, barınma ve beslenme ihtiyaçları karşılanmıştır (Bouamrane, 1988, s. 283). Yani medreselerde eğitim ve öğretim, bir zümrenin ya da sınıfın imtiyazı olmaktan çıkarılarak, toplumda sosyal adaleti, bireyler arasındaki fırsat eşitliğini sağlamak için parasız yapılmıştır (Arpa, 2014, s. 32). Dolayısıyla camilerle paralel eğitim veren medreselerin, ayırt edici özelliği, burada hem öğrencilerin hem de müderrislerin ihtiyaçlarının giderilmesi ve ihtiyaç duyulan eksikliklerin karşılanıyor olmasıdır (Göktürk & Dağ, 2014, s. 457).

İlk medreselerde sarf-nahiv eksenli dilsel dersler ve fıkıh dersleri dışında başka dersler verilmemiştir. Daha sonraki dönemlerde olgunlaşma ve kurumsallaşma ile birlikte hadis, tefsir, tarih, edebiyat, kelim, mantık dersleri ve aklı ilimlerden dersler programa eklenmiştir (Arpa, 2014, s. 31). Medreseler zaman içinde ihtisaslaşmıştır ya da fikhî ekollere tahsil edilmiştir. Örneğin Bağdat'taki Mustansiriyye Medresesi, tıbbî ilme ayrılmıştır. Yine Şam'da Emir Nurettin tarafından inşa edilen Büyük Nuriye Medresesi, Hanefî ihtisas vermiştir (Shalabi 134 aktrn Bouamrane, 1988, s. 283). Fıkıh eğitimi verilen medreselerde genellikle bir mezhebin usulü ve füturu okutulmuştur. Bununla birlikte, iki veya daha fazla mezhebin görüşlerinin öğretildiği müesseseler de vardır. Sünnî şemsiye altındaki Şafî, Malikî, Hanefî ya da Hanbelî mezheplerin tek tek medrese kurumları olmuştur. Ayrıca Şafî-Maliki, Şafî-Hanefî, Hanifî-Maliki mezheplerini kapsayan ikili mezhepsel eğitim kurumları olarak var olan medreseler de kurulmuştur. Medreselerde zaman zaman değişik görüş sahipleri arasında tartışmalar çıkmış ve bu tartışmalar bazen çatışmaya dönüşmüştür. Örneğin, İbn Kesir 1076-1077 yıllarında Hanbelîler ile Eş'ariler ve Hanbelîler ile Nizamiye fukahasının arasında çatışmaların yaşandığını belirtmiştir (Bozkurt, 2003, s. 326).

Medreseler, orta ve üst seviyede eğitim-öğretim hizmeti sunan geleneksel eğitim kurumlarıdır. Medreseler, özellikle toplumun gerekli gördüğü eğitimi ve kültürü veren, elemanlarını yetiştiren bir eğitim-öğretim merkezidir. Medrese, sadece muhtelif amaçlarla öğrenci yetiştirmekle kalmamış, aynı zamanda sosyolojik anlamda geniş halk kitlelerini etkileme ve şekillendirme çabası içinde olmuştur (Soyyer & Bayram , 2021, s. 1481). Gerçekten de İslam bölgelerindeki medreselerin kuruluş gayelerine baktığımızda, verilen eğitimin siyasî ve sosyal hayatta da bir karşılığının olması hedeflenmiştir. Örneğin Şiî-Fatimîler döneminde, Mısır'da kurulan medreseler; İslam'ı, devletin içinde yaşayan gayrimüslimlere karşı korumak amacıyla inşa edilmiştir. Zira Fatimîler Devleti'nde Ermeni bir vezir olan Behram'ın döneminde gayrimüslimler, devletin önemli noktalarına gelmiştir. Mısır'daki bu medreseler, müslümanları devlet yönetiminde çalışabilecek seviyeye getirmek için de gayret sarf etmişlerdir. Nitekim Behram'dan sonra makama gelen vezirler müslümanlardan seçilmiştir. Örneğin Behram'dan sonra gelen vezir, İskenderiye'nin ilk medresesini 1138 yılında inşa ettirerek, Sünnî mezhebin (ameli olarak Malikî) eğitiminin verilmesini sağlamıştır. Bir diğer vezir, 1151 yılında İskenderiye'de, ikinci bir medrese inşa ettirmiş ve burada Şafîî mezhebinin dersleri okutulmuştur (Seyyid, 1995, s. 232-235).

Medrese denildiğinde daha çok Alparslan'ın ve ardından oğlu Melikşah'ın veziri olan Nizamülmülk tarafından Nişabur ve Bağdat'ta açılan Nizamiye Medreseleri akla gelir. Nizamiye Medreseleri'nin en ünlüsü 1067 yılında Bağdat'a açılan medrese olmakla birlikte, Nişabur'da açılan medresenin zaman itibariyle önceliği vardır. Daha sonra Nizamülmülk, ülkenin çeşitli şehirlerinde medreseler yaptırmış ve bu kurumların devamlılığını sağlamak için vakıflar kurmuştur (Bozkurt, 2003, s. 324). Nizamiye Medreseleri; camilerde verilen eğitimin yetersizliği, düzensizliği, plansızlığı ve halk arasında eğitim almak isteyenlerinin sayısının artması nedeniyle kurulmuştur. Fakat verilen eğitim ile siyasî pratiklerin de düzenlenmesi hedeflenmiştir. Yani bu medreseler hem İslam dininin yayılmasında hem de devlet politikalarının halka benimsetilmesinde önemli bir görev üstlenmiştir (Göktürk & Dağ, 2014, s. 457). Selçuklu döneminde medreseler sadece ilmî sahayla sınırlı kalmayan, toplumsal yaşamı kuşatan olaylarda ve siyasette de taraf olan/olabilen önemli kurumlar olmuşlardır. Medreseler, o nedenle toplumdaki olaylardan etkilenen, müfredatı dışsal hadiselerle göre düzenlenebilen kurumlardır. Medrese geleneğinin, tarihsel anlamda en etkili ve önemli kurumlarından olan Nizamiye Medreseleri'ni değerlendirmek gereklidir. Fakat Nizamiye Medreseleri'ne geçmeden evvel, dönemin dinî-siyasî ortamını ele almak gerekmektedir.

2. Selçuklular Döneminde Mezhepsel Politikalar

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklu Hanedanı ismini, Oğuz Devleti'nin ordu kumandanı Selçuk Bey'den almıştır. Selçuk Bey 961 yılında Cend Şehri'ne gelerek burayı beyliğinin merkezi haline getirmiştir. Dedelerinin 1007 yılında vefatı üzerine, bölgedeki diğer boylar ile sıkıntı içine giren ve Maverâünnehir bölgesinde sıkışıp kalan Tuğrul Bey ve Çağrı Bey, yeni yaşam alanı arayışına girmiştir. 1040 yılında Gazneliler ile Selçuklular arasında yaşanan Dandanakan Savaşı'nda, Selçuklular galibiyet elde edince Çağrı Bey Merv'e, Tuğrul Bey ise Nişabur'a gitmiştir. Dandanakan zaferinin ardından Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'nin hükümdarı olarak tahta oturmuştur ve Horasan bölgesinin emiri olarak kabul edilmiştir (Sümer, 2009, s. 365-368).

Öteden beri İslam bölgesinde mezhepler arasında devam eden mücadeleler Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı dönemde de varlığını sürdürmüştür. Sünni-Şii mezhepleri arası çatışmalar, çok uzun yıllar boyunca ve yoğunlukları farklı olarak, çeşitli mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştur (Erdemci, 2012, s. 9). Yani Selçuklular, bölgede hakimiyet kurup idareyi eline almaya başladığında, farklı mezheplerin, bir şekilde temsil edildiği sosyo-kültürel bir yapı ile karşılaşmışlardır. Mezhepler birbirleri ile mücadele halindedir ve bu mücadele ve çatışma ortamı, Selçuklu Devleti öncesinde başlamış ve Selçukluların devrinde de devam etmiştir (Çoşkun, 2020, s. 8). Sünniliğin karşısında yer alan ve genel olarak Batnî akımlar olarak kabul edilen kutup ile Sünni grup arasında yaşanan mücadelelerin temelindeki fikrî ayrılıklar, siyasî mücadelelere sebep olmuştur. Bu fikrî ayrılıklarla desteklenen siyasî mücadelelerde, bölgedeki devletler mezhepsel farklılıklara dayalı olarak, politika üretmişler ve toplumu yönetirken ya da yeniden düzenlerken, dinî-mezhebi düşüncenin yaptırımlarını kullanmaktan geri durmamışlardır (Yavuz, 2017, s. 519).

İslam coğrafyasında Batnîlik, yıllarca devam eden terör faaliyetleri nedeni ile ciddi bir mesele olmuştur. Selçuklu Devleti'ni yıllarca en çok meşgul eden hadiselerden biri olan Batnîlik; siyasi, dinî ve fikrî alanlarda mücadele halinde olan ve son derece yoğun faaliyetler içinde bulunan grubu oluşturmuştur. Bu nedenle, Selçuklular'ın din politikasını ve nihayetinde siyaset politikasını belirleyen bir yapı olmuşlardır. Batnîlik mezhebinin ortaya çıkışı genel olarak 9. yüzyıldır. Emevilerin güttüğü ırkçı politikalara bir isyan olarak yükselen hareket, zaman içinde taraftar toplayarak genişlemiştir. Zaman içinde taraftarları artan Batnîler; Bahreyn'de Karmatiler ve Mısır'da Fatmîler Devleti'ni

kurmuşlardır. Özellikle Fatımiler'in etkin ve yayılcı politikaları sayesinde bütün Kuzey Afrika, Suriye, Filistin ve Arap Yarımadası'nın önemli bir bölümünü hakimiyetleri altına almışlardır (Karadaş, 2003, s. 101-102).

Selçuklular'ın Sünniliği benimsemesinde önemli bir etken; İslam dininin farklı yorumlarının coğrafi dağılımı ile ilgilidir. Şöyle ki; Selçuklular, İslam dinine girdikleri 11. yüzyılda Orta Asya ve Afganistan hariç; Mağrip'te, Mısır'da, Suriye'de, Yemen'de, Teberistan'da, Irak'ta ve Körfe'de, Şii hanedanlıklar hüküm sürmektedir (Demirci, 2019, s. 226-227). Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarına rastgelen Tuğrul Bey döneminde, İslam coğrafyasında değişik, itikadi ve fıkhi mezheplerin olduğu görülmekle birlikte, Maverünnehir ve Horasan bölgesindeki müslümanlar ağırlıklı olarak Hanefî mezhebine mensuptur (Çoşkun, 2020, s. 7). İslam coğrafyasının Türk bölgelerinde, Sunnilik-Hanefilik mezhebi yaygın olarak varlık göstermekle birlikte, bu Hanefilik, sufi bir anlayışla harmanlanmıştır. Yani anlaşıldığına göre, Türkler eski dinsel anlayışlarının bir devamı olarak gördükleri sufi liderleri, önceki "kam" veya "ozan" yerine koyarak benimsemişlerdir. O halde, görece "kafa karıştırıcı olan fakihlerin vaazları yerine, sufi liderleri tercih etmişlerdir", denilebilir (Yurtaydın 1982 aktırn Karadaş, 2003, s. 98). Dolayısıyla Selçuklular, coğrafi olarak içinde buldukları kültürün bir parçası olan Hanefî mezhebine dahil olmuşlardır.

Orta Asya'dan Batı'ya doğru ilerledikçe, Şii coğrafyalara giren Selçuklular, Gazneliler'in başlattığı Sünniliği yayma siyasetini, kendilerine şiar edinmişlerdir (Demirci, 2019, s. 227). Batı İran ve Irak'ı, Şii fırkalardan biri olan Rafıziler'in elinden alan Tuğrul Bey, Bağdat'ta, Abbasi halifesi tarafından "sultan" olarak kabul edilmiştir. Onun öncesinde, 934-1062 yıllarında hüküm sürmüş olan Şii-Büveyhîler'in politikaları, Sunni kesimin tepkisini çekmiştir. Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal edip, halifeyi kuşatma altında tutması hadisesi, özellikle Sünni kesim ile Şii kesim arasında gerilimin tırmanmasına neden olmuştur. Halife, şehri ve makamı kuşatan Şii probleminden kurtulmak için, Tuğrul Bey'den yardım isteyince, Selçuklu Sultanı Bağdat'a girerek, Buveyhîler'in kuşatmasını kaldırmış ve Bağdat'ta güvenliği tesis etmiştir. Şii-Buveyhîler'in Bağdat'taki iktidarı sona erince, halifelik makamı eskiden olduğu gibi, Sunni bir iktidara geri dönmüştür (Karadaş, 2003, s. 99-100). Tam da bu noktada, Sünni İslam'ın savunucusu haline gelen Selçuklular, doğu ve merkezi İslam topraklarındaki tüm Şii hanedanlıkları, Mısır ve ötesine kadar uzaklaştırmıştır. Bu uzaklaştırma, sadece askerî mücadele ve strateji ile değil, siyasi stratejilere de temel teşkil eden, din-mezhep politikasıyla mümkün olmuştur (Demirci, 2019, s. 227). Selçuklular, Şii Fatımilere karşı, Sünniliğin hamisi olmuşlardır ve Selçuklular döneminde Sünnilik, geniş bir alana yayılma göstermiştir (Ocak, 2009, s. 375).

Selçuklular, 1040 yılında tarih sahnesine bir Türk devleti olarak çıktığında, yani kuruluş yıllarından itibaren İslam coğrafyasında, siyaseti belirleme niyetini ortaya koymuştur (Yavuz, 2017, s. 513). Özellikle halifenin daveti üzerine Bağdat'a giderek asayişin sağlanması ve bir anlamda hilafet merkezinin Sünni dokusunun korunması noktasındaki aslî güç olarak varlığını göstermesi, Selçuklu Devleti için, oldukça önemli bir hamle olmuştur. Dış politikada Bizans ile mücadele eden Selçuklular, İslam dünyasında siyasi liderliği ele alınca, iç politikada Şii Fatımiler ile mücadele etmiştir (Ocak, 2009, s. 375). Hem Bizans ile girilen mücadeleler hem de İslam toplumunda Sünni-Şii mezhepler arası mücadeleler itibarıyla oldukça kaotik bir coğrafyada siyasal, kültürel, toplumsal ve mezhebî karışıklıkların ortasında yer alan Selçuklu Devleti, bu mücadeleler ile varlıklarını ortaya koymuş ve toplum nezdinde kabul görmüştür (Yavuz, 2017, s. 513). Hem Bizans ile olan mücadeleler hem de Şii mezhebiyle olan çatışmalar haricinde, devletin hamisi olduğu Sünni mezhebinin içinde de ayrışmalar yaşanmıştır. Bu ayrışmalar, her ne kadar

Sünni-Şîî çatışmasında olduğu gibi, çetin geçemese de toplumu etkileyen hadiselerin yaşanmasına sebep olmuştur. Sünniliğin kendi içindeki ilk sorunlu alanı, Hanefilik-Şafilik yorumu arasındaki farklılıklardır.

Genel olarak Sünnilik şemsiyesi altında yer almakla birlikte, Selçuklular da Türk bölgelerinin büyük çoğunluğu gibi, Sünniliğin Hanefî yorumunu benimseyip, kabul etmişlerdir. Hanefî mezhebi; Rey, Behl, Buhara, Semerkant ve Nişabur gibi Maverâünnehir ve Horasan bölgesinin önemli şehirlerinde ve Irak bölgesinin önemli bir kısmında yayılmıştır (Ocak, 2009, s. 375). Tuğrul Bey ve devletin üst yönetiminin Hanefî olması, Hanefiliğin yayılmasını hızlandırmıştır. Abbasi Devleti'nin Hanefîleri, başta yargı olmak üzere çeşitli devlet kademelerine getirmiş olması, Hanefîlerin kırsalda etki alanını güçlendirmiş ve böylece Tuğrul Bey döneminde, en güçlü mezheplerden birisi haline dönüştürmüştür (Çoşkun, 2020, s. 7).

Selçuklu bölgesinde, Hanefilikten sonraki en fazla taraftarı olan Sünnî mezhep olan Şafilik ise, daha çok Hicaz ve Mısır'da yayılmakla birlikte, sonrasında, Suriye ve Irak bölgelerinde etkili hale gelmiştir (Ocak, 2009, s. 375). Şafilik, esasında ana merkez olarak Mısır'da geniş bir alana yayılmıştır. Fakat Mısır'da Fatımîlerin egemenliklerini kurmasından sonra, Irak bölgesine kayan Şafîî mezhebi, zaman içinde Horasan ve Irak bölgelerinde güçlü hale gelmiştir. Horasan ve Irak bölgelerinin, Selçuklu hakimiyetine girmesinin ardından (Aybakan, 2013, s. 228) Şafilik, Selçuklu Devleti'nde, Hanefilik mezhebinden sonra en yoğun taraftar bulan ikinci mezhep olmuştur.

Selçuklular, Hanefilik mezhebini benimsemişlerdir. Öyle ki, mezheplerine olan bağlılıklarını, 1055 yılında Bağdat'a girdiklerinde baş kadını tayin ederken göstermişlerdir. Daha öncesinde Şafîî aliminden olan baş kadının yerine, Hanefî bir alim getirilmiştir (Ocak, 2009, s. 375). Yani Selçuklu Devleti'nin ilk dönemlerinde, bürokratik atamalarda, Hanefî mezhebin takipçisi olup olmamak belirleyici olmuştur. Tuğrul Bey döneminde, Hanefîler başta yargı olmak üzere çeşitli yönetim kademelerine getirilirken, Şafîîler ise sahip oldukları görevlerden uzaklaştırılmışlardır (Çoşkun, 2020, s. 7). Böylece Hanefî mezhebenden olan baş kadılar, mezheplerinin yayılması için geniş bir imkana kavuşmuştur. Sultan Melikşah'ın dönemi boyunca, hilafet merkezinde Hanefî baş kadılar bulunmuştur. Hanefî bir baş kadının hilafet merkezinde bulunması, Selçuklular'ın İslam coğrafyasındaki siyasî etkisinin yoğunluğunun bir göstergesidir (Ocak, 2009, s. 375). Selçuklular'ın uyguladıkları bu politikaya rağmen; yani Selçuklu devlet yönetiminin Hanefîlerden yana tavır almasına rağmen, Bağdat hilafet kurumu yani Abbasi halifesi, Şafîî kişileri idareye, yargıya ve çeşitli görevlere getirmekten geri durmamıştır (Çoşkun, 2020, s. 7). Yani Selçuklu Devleti'nin taraf olduğu Hanefî-Şafîî mücadelesinde, hilafet merkezi tarafsız bir tutum sergilemiştir.

Sünnî mezhep içinde tıpkı ameli farklılıklar neticesinde Hanefî-Şafîî fırkalaşması olduğu gibi, Hanefî mezhebinde itikadî farklılaşmalar da ortaya çıkmıştır. Selçuklu bölgesi içinde, Hanefî mezhebi mensupları, Mu'tezile ve Eş'ari düşünceler arasında tercih yaparak iki farklı kutup oluşturmuşlardır. Mu'tezile öncesi Selçuklular, Maturidilik ile tanışmışlar ve bu kültür içinde toplumsal hayatlarını harmanlamışlardır. Maturidilik fırkasının lideri İmam Maturidî (ö. 944), Hanefî mezhebinin itikad alanındaki temsilcisi ve Maturidilik mezhebinin kurucusudur. İmam Maturidî, meselelerin incelenmesinde aklın da vahiy kadar önemli olduğunu vurgulamış ve yaşadığı Maverâünnehir bölgesinde, diğer mezheplere karşı Sünniliğin savunuculuğunu yapmıştır. Türkler'in yaşadığı bölgelerde hızla yayılan Maturidî'nin fikirleri, Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Hanefî ile paralellik arz etmiştir (Ak, 2010, s. 295). Dolayısıyla Maturidîliğin, Maverâünnehir bölgesindeki Hanefîler tarafından benimsenmesi, içselleştirilmesi kolay olmuştur. Fakat her ne kadar taraftar bulsa da Maturidilik düşüncesi, kurumsallaşma imkanına

kavuşmamıştır. Maturidilik mezhebinin kurumsallaşamamış olması, Mu'tezile'ye alan açmış ve Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında etkili bir ekol olmuştur. İmam Maturidi'nin fikirlerine aşina olan Selçuklular'ın, Mu'tezile fikrini kabul etmesi kolay olmuştur. Mutezile'de akıl ve vahiy arasında aklın önemsendiği, tıpkı Maturidilik'te olduğu gibi, aklın görmezden gelinmediği bir görüş hakimdir (Çoşkun, 2020, s. 8). Naklin yani vahyin önemi kadar, akıl ile de gerçeğin ortaya çıkacağını savunan Mu'tezile, Hanefilik ile güçlü ilişkiler kurmuştur (Çoşkun, 2020, s. 9). Selçuklular (devlet yöneticileri), Mu'tezile düşüncesini benimsemiştir; Selçuklu Devleti, Mu'tezile düşüncesinin yaygın olduğu coğrafyalara ilerledikçe, Hanefiliğin akli ve vahyi ayrı ayrı kaynak olarak kabul etmesinden dolayı, yeni coğrafyalardaki halkın bir kısmı amelde Hanefiliği kabul etmiştir (Ocak, 2009, s. 376). Böylece Hanefilik, Selçuklular döneminde yayılmaya devam etmiştir. Nişabur başta olmak üzere, genellikle Horasan bölgesinde yaşayan Hanefiler, Tuğrul Bey döneminde, Mu'tezile düşüncesini benimseyen toplulukları oluşturmuşlardır. Mu'tezile düşüncesi, geniş halk kitlesine sahip olmayan, dar, üst düzey entelektüel bir alanda taraftar bulmuştur (Yavuz, 2017, s. 517). Mu'tezile düşüncesine göre, İslam dünyası, rasyonalistleri takip eder. Bir dönem Abbasi Devleti de Mu'tezile'yi, resmi mezhep olarak kabul etmiştir. Fakat 10. yüzyılda, Eş'ari mezhebinin devletler tarafından desteklenmesi ve tasavvufi düşüncenin rağbet görmesi neticesinde, Mu'tezile mezhebi geri planda kalmıştır (Bayram, 2001, s. 4).

Mu'tezile düşüncesinin karşısında konumlanan Eşarilik, İmam Eş'ari'nin (ö. 935), fikirleri etrafında toplananların oluşturduğu itikadi bir ekoldür. Eş'arilikte hayır ve şer yalnızca vahiy ile bilinebilir, aklın ve iradenin yetkili ve yeterli olmadığı fikrî hakimdir. Mu'tezile ile Eş'arilik arasındaki temel ayrım, aklın ve iradenin konumu noktasında ortaya çıkmıştır (Çoşkun, 2020, s. 3). Eş'arilik, süreç içinde geniş bir takipçi kitlesi kazanmıştır, Şafîlikle yakınlaşmış ve hatta bütünleşmiştir (Yavuz, 2017, s. 525). Toplumun geniş kesimlerince kabul edilmiştir. Eş'arilik, İslam inancına yönelik eleştirilerde bulunan materyalist görüşlerle, peygamberi inkâr eden gnostik yapılanmalarla, düalizmi ya da teslisi savunan tevhide aykırı Tanrı tasavvurlarıyla mücadele ederken; bir taraftan da İslam düşüncesi içinde yer alan Mu'tezile, Şîî, Kerramiye, Ashabu'l-Hadis gibi farklı fırkalara karşı mücadele vererek, kendisine ait bir İslam inancı ve metodu geliştirmiştir (Erdemci, 2012, s. 7-8). Fakat o aşamaya gelmeden evvel, Mu'tezile düşüncenin hâkim olduğu bir dönem yaşanmıştır. Mu'tezile-Eş'ari ekolleri arasındaki mücadelenin başlangıcı Abbasi Devleti'ne kadar uzanır (Bayram, 2001, s. 4).

Mu'tezile-Eş'ari ekolleri arasındaki çatışmalar hilafet merkezi olan Bağdat'ta oldukça yoğun yaşanmıştır. Bu Sünni mezhep içindeki iki farklı ekol arasındaki mücadele, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarına rastlayan dönemde, yani din ve siyaset politikasının net olmadığı bir dönemde, devleti etkisi altına almıştır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ve Vezir Amîdü'l-Mülk el-Kündürî'nin, girişimleri ile hem Rafiziler'e hem de Sünni mezheplerden olan Şafîî ve Eş'ariler'e, karşıt kutup olarak bakılmıştır (Karadaş, 2003, s. 100). Aslında Selçuklu Devleti'nin bir politika olarak Şafîî-Eş'ariler'e karşı olmasının altında yatan sebep, devlet adamlarının Hanefî-Mu'tezile olmasıdır. Selçuklu Devleti'nin başı olan Tuğrul Bey, Hanefî mezhebine dahildir (Demirci, 2019, s. 232). Tuğrul Bey'in vezirliğini yapan Amîdü'l-Mülk el-Kündürî; amelde Hanefî, itikadta Mu'tezile'dir (Ocak, 2009, s. 376). Vezir Kündürî, Mu'tezile ekolünü yeniden ihya etmek istemiştir (Bayram, 2001, s. 4). Bunu yaparken Kündürî, Eş'ari karşıtı bir siyaset izlemiştir (Demirci, 2019, s. 232).

Vezir Kündürî döneminde, devlet idaresine yapılan atamalarda, Hanefî-Şafîî ve de Mu'tezile-Eş'ari mezheplerine aidiyet, belirleyici olmuştur. Belki de kişisel hırslar

nedeniyle, Nişabur Şafiîlerinin reisliğine getirilen, Şafiî ve Eş'ari olan Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah, Kündürî'yi huzursuz etmiştir. İleride Şafiî reisin vezirlik makamına gelme ihtimalini göz önünde bulunduran Kündürî, bu ihtimali ortadan kaldırmak için Tuğrul Bey'den, "ehl-i bid'at" a minberden lanet edilmesi için izin aldıktan sonra, Eş'arileri de lanet edilen grubun içine dahil etmiştir (Ocak, 2009, s. 376). Sadece lanet okutulmakla kalmayan Eş'ariler, hem resmî vazifelerinden uzaklaştırılmış hem de camilerdeki ders ve vaazları engellenmiştir (Karadaş, 2003, s. 100). Böylece öteden beri devam eden mücadele, Selçuklu topraklarına da sıçramıştır ve uzun yıllar devam edecek olan fikrî bir çatışmanın ilk kıvılcımı ortaya atılmıştır. Eş'ari alimleri, bu yaşanan atmosferden rahatsızlık duymuşlardır ve bu uygulamanın son bulması için devlet ricali ile çeşitli şekillerde görüşmüşlerdir. Fakat uygulamaya son verilmediği gibi, alanını genişleterek Şafiîlere de ehl-i bid'at denilmiştir. Şafilerin de kitap yazması, hutbe okuması ve ders vermesi yasaklanmıştır. Eş'arilere ve Şafiîlere karşı gösterilen bu tavır, diğer Sünni alimlerce kabul edilmemekle birlikte, Sultan Alparslan dönemine kadar bu uygulama devam etmiştir (Ocak, 2009, s. 376). Her ne kadar alimler tarafından kabul edilmese de Selçuklu hanedanı içinde Vezir el-Kündürî'nin yürüttüğü dinî ve siyasî politikadan yana tavır alanlar olduğu bilinmektedir. Şehzadeler ve diğer hanedan üyelerinden pek çoğu, Hanefî-Mu'tezile geleneğinin yanında yer almışlardır (Bayram, 2001, s. 4). Bu durum Şafiîler ve Eş'ariler arasında yoğun bir huzursuzluk yaratmış olduğu için, Vezir el-Kündürî aleyhinde yoğun bir dinî ve siyasî mücadele başlatılmıştır. Yaşanan bu gerilim vezirin hapse atılmasına ve sonrasında idam edilmesine kadar gitmiştir (Bayram, 2001, s. 4). O halde denilebilir ki; Selçuklular, dış dünyanın haricinde; İslam dünyası içinde öncelikle Şii-Sünni mücadelesinde Sünni tarafta yer alıp, Şiiliğe karşı mücadele etmiştir. Sünnilik içindeki Hanefî-Şafiî mücadelede Hanefî tarafta yer almıştır ve Şafiîlere karşı her ne kadar bir cihat ilan etmese de, devlet makamlarından onları uzaklaştırmıştır. Mu'tezile-Eş'ari ekolleri arasında da Mu'tezile ekolünü benimsemiş ve yakın durmuştur.

Alparslan tahta geçtiğinde Kündürî yerine, Şafiî ve Eş'ari olan Nizamülmülk'ü veziri olarak tayin etmiştir (Ocak, 2009, s. 376). "Nizamiye Medreseleri" ile ünlenen Nizamülmülk, genelde İslam devletlerinin, özeldense Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilat yapısı hakkında bilgi verdiği ve ona başka bir ün sağlayacak olan "Siyasetname" adlı eserin yazarıdır (Erdemci, 2012, s. 8). Nizamülmülk, uzun süren vazifeleriyle devlet yönetimine hâkim olmuş bir isimdir (Özaydın A. , 2007, s. 194). Nizamiye Medreseleri, Vezir Nizamülmülk ile özdeşleşmiş kurumlar olarak tarihteki yerini almıştır. Bundan sonraki kısımda Nizamülmülk ile anılan Nizamiye Medreseleri'nin döneme hâkim olan siyasî-dinî atmosferdeki yeri ve önemi incelenecektir.

3. Nizamiye Medreseleri

Büyük Selçuklular'ın veziri olan Amîdülmülk Kündürî'nin uyguladığı mezhep politikaları, Hanefî-Mu'tezile'yi güçlendirmek bir yana, Selçuklu coğrafyasındaki Sünni düşüncenin zayıflamasına neden olmuştur. Vezir Kündürî, Şafiî-Eş'ariler'e karşı tatbikat başlatarak, onların ilmî çalışmalarına engel olan bir politika takip etmiştir. Hatta, Hanefî ilim adamları da bu takibattan nasibini almış ve toplum üzerindeki etkileri azalmıştır. Yaklaşık sekiz yıl süren bu uygulamalar boyunca, pek çok alim Selçuklu coğrafyasını tek etmek zorunda kalmıştır. Bazı alimlerin ülkeyi terk etmesi ve geride kalanların da rahat şekilde ilmî faaliyetlerde bulunamamaları, bir süre sonra Sünni düşüncenin nispeten de olsa zayıflamasına neden olmuştur. Bu süreçte Şii-Fatmîler, propaganda faaliyetlerini arttırmışlardır (Piyadeoğlu, 2018, s. 124-126).

Nizamülmülk, Şii Fatmîler'in, Sünnî Abbasiler'i ve Selçuklular'ı yıpratmak amacı ile siyasî ve askerî faaliyetlerin yanı sıra ilmî açıdan da yoğun bir propaganda yaptıkları bir dönemde, Sünni mezhebini güçlendirmek ve devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri

yetiştirmek için ülkede etkin medreseler açmaya karar vermiştir. Sultan Alparslan'ın izni ile Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Maveraünnehir, Suriye ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde medreseler inşa ettirmiştir. Bu medreselere genel olarak, Bağdat'taki Nizamiye Medresesi örnek alınarak kurulduğu için hepsine, Nizamiye Medreseleri denilmiştir (Özaydın, 2022, s. 188). Anadolu Selçuklu medreselerinin teşkilat yapısı, klasik İslam medreseleri teşkilat yapısına benzemiş ve onlara paralel olarak devam etmiştir. Devlet tarafından maddi ve manevi destek gören ve saray tarafından himaye edilen Nizamiye Medreseleri hem teşkilat hem de öğretim bakımından, o çağın diğer eğitim kurumlarından oldukça ileri seviyede olmuşlardır (Karakök, 2013, s. 217).

Selçuklu Devleti içindeki medreseler, 1064-1065 yılları arasında, "Nizamiye" adı altında sistematik, disiplin sahibi ve yeni kurumlar olarak güçlenmiştir. Bu dönemden sonra medreseler, İslam dünyasında kendisinden söz ettirmeye başlamış ve sahip olduğu eğitim içeriği ile dikkat çekmiştir. Bu kurumlarda Sünni inanç anlayışı ve bu inancın fıkıh ekolleri çerçevesinde dini eğitim verilmiştir. Verilen eğitim ile dönemin Sünni İslam hilafet devleti olan Abbasiler'in (Şiî tehditine karşı), desteklenmesi ve güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Böylece, medreseler vasıtası ile halifelik iddialarında bulunan diğer bir devlet olan Şii-Fatimiler ile hem ilmî hem de siyasi olarak mücadele edilmiştir (Ecer & Şimşek, 2022, s. 591). Bu mücadeleler, medreselerde üretilen fikrî mülahazalar, Şiî karşıtı eğitim ve Sünni gelenek içinde yetişmiş kişilerin sahalara gönderilmesi ile yapılmıştır.

Nizamülmülk, Şiî-Batınî düşünce karşısında Sünniliği güçlendirip, genişletmek için eğitim alanında açtığı medreselerde (Erdemci, 2012, s. 8), Şafiî ve Eş'ari kesime geniş ayrıcalıklar tanınmasıyla, kendinden evvelki Vezir Kündürî döneminde yaşanan lanetleme ve dışlama sürecini sona erdirmiştir. Hatta, iki Sünni mezhep arasındaki bu sürtüşme, tarihe gömülmüştür (Ocak, 2009, s. 376). Bir daha da Selçuklu Devleti'nin ilk döneminde yaşanan, Hanefî-Şafiî ilişkisi (çatışma) tekrarlanmamıştır. Nizamiye Medreseleri ile birlikte; Şafiîler ve Hanefîler eğitim-öğretim işlerini paylaşmışlardır. Her ne kadar, kendinden önceki Vezir Kündürî gibi alimler arasında ayrım yapmamış ve tüm alimlere büyük bir hürmetle yaklaşmış olsa da Nizamülmülk, medreseleri kurmadan önce medresede işlenecek müfredatı ve medrese eğitiminin esaslarını önceden belirlemiştir ve medreselerin, Şafiî fıkıhına göre hizmet ve eğitim yapmasını temin etmiştir. Nizamiye Medreseleri'nde, usûl ve fîruda Şafiî fıkıhı esas alınmıştır. Mütevellinin, müderrislerin, vaizlerin ve kütüphane görevlilerinin, Şafiî olması gerektiği, kural olarak konulmuştur. Medreselerde Şafiî fıkıhı ve Eş'ari mezhebi esas kabul edilmiştir (Göktürk & Dağ, 2014, s. 464).

Selçuklu sultanları ve hanedan üyelerinin ciddi bir Hanefî mezhebi takipçisi olmasına rağmen, niçin Nizamiye Medreseleri'nin müderrislerinin Şafiî-Eş'ari ekole teslim edilmiş olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu noktada, Erdemci'nin bu konu hakkındaki isabetli görüşlerine değinmekte fayda vardır. Ona göre; Eş'ariliğin tercih edilmesinin ardında pragmatik eğilimler olduğunu söylemek gerekir. Eş'arilik, Mu'tezile'nin elinde gelişen kelamı (teolojik felsefeyi), inanç ilkesinin temellendirilmesinde kullanmış ve İslam'a içeriden ve dışarıdan yöneltilen yıkıcı eleştirilere, yine kelam çerçevesi içinde cevap üretmiştir. Eş'ariler, Mu'tezile'den farklı olarak, oldukça politik bir dil kullanarak, ciddi eleştirilere uğramamışlar ve toplumda saygın bir yer edinmişlerdir. Mu'tezile'nin naklî, bir kaynak olarak değerlendirmemesi ve nass'a karşı tutumu, Ashabu'l-Hadis'in tepkisini çekmiş ve eleştirilere uğramıştır. Bu nedenle, Mu'tezile'ye yönelik yapılan propagandalar ile Mu'tezile, toplum nazarında ciddi bir değer kaybedip, köşesine çekilmiştir. Dolayısıyla, önemli bir üst eğitim merkezi olan bu eğitim kurumlarında, Mu'tezile'nin istihdam edilmesi pek makul görülmemiştir. Bu nedenle hem teolojik felsefeyi (kelam) sistemleştiren hem de toplum tarafından

dışlanmamış olan bir ekolün, ön planda tutulması, politik hedeflere ulaşılmasında daha isabetli süreç yaşanmasını sağlayacak olduğu öngörülmüştür (Erdemci, 2012, s. 16). Yani Nizamülmülk'ün mezhepsel aidiyetinden daha ziyade, toplumun dinamikleri, Nizamiye Medreseleri'nin Şafii-Eş'ari çizgide olmasını gerektirmiştir.

Yine medreselerin Şafii-Eş'ari çizgiyi benimsemenin ardında; Şafii mezhebinin ve Eş'ari ekolünün, Şiileştirme propagandasına karşı mukavemet yeteneğinin olması vardır. Şiileştirme ihtimali olan toplulukların, kültürel, toplumsal ve düşünsel olarak Şafii mezhebine kendilerini yakın hissettiklerinin biliniyor olması, medreselerin çizgisinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Fatimiler'in Mısır'da açmış olduğu ve en eski medreselerden birisi olan Ezher Medresesi'nde yetişen Şii-Batınî dailerin çalışmalarının ve Şiilik propagandalarının, Suriye ve Hicaz gibi, halkı Arap olan topraklarda yaygın olmasından dolayı, Selçuklular, Arap toplumlarının daha kolay benimsedikleri Şafii mezhebi esasları üzerinden, eğitim veren medreseleri açmışlardır. Böylece Şii propagandaların etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır (Ocak, 2009, s. 375).

4. Nizamiye Medreseleri'nin Toplumsal Alana Yansımaları

Nizamiye Medreseleri'nin, toplumsal hayata katkıları olmuştur. Bu katkılar, değişik açılardan ele alınacaktır. Nizamiye Medreseleri'nin sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Nizamiye Medreseleri'ni, öncülerinden ayıran en önemli özellik; bu medreselerin, devlet eliyle yapılması ve devletin himayesinde olmalarıdır (Erdemci, 2012, s. 15). Nizamiye Medreseleri, Orta Çağ İslam dünyasını etkileyen müesseselerin başında gelmektedir. Öyle ki, daha sonraki dönemde "Nizamiye kurmak", medrese kurmak ile eş anlamlı hale gelmiştir. Medreselerin kurulma sebebini, tek bir cevap ile açıklamak mümkün olmadığı gibi, önemini ve etkilerini de tek bir sonuç olarak değerlendirmek mümkün değildir. Nizamiye Medreseleri'nin her şeyden önce, Şafii yani Sünni dünyanın ilmi gelişmesine olan katkısı yüksek düzeydedir. Burada ders veren alimler ve onların yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla, Şafii mezhebi büyük ilerleme kaydetmiş, bu durum, Şii-Fatimî faaliyetlerinin engellenmesinde büyük önem taşımıştır (Piyadeoğlu, 2018, s. 131-132). Nuaymî'ye göre, birçok medrese inşa ederek bilgi düzeyinin artmasını sağlayan Selçuklular, Şii Fatimiler'in Kahire'de inşa ettikleri Ezher ve Darü'l-hikme hasebiyle oluşturdukları fikirlere karşı duruş sergileyebilmişlerdir (Tetik, 2019, s. 269). Nizamiye Medreseleri, dinî ilimlerin, gelişmesine önderlik etmiştir. Hilaf, cedel, usul ve kelam ilimlerinde büyük gelişmeler sağlamış, bu konularla ilgili çok sayıda kitap telif edilmiştir (Özaydın, 2022, s. 191).

Nizamiye Medreseleri, Sünniliği, Şiilik karşısında güçlendirmesinin yanında, Eş'ariliği de Mu'tezile karşısında güçlendirmiştir. Anadolu başta olmak üzere, Selçuklu coğrafyasında Eş'ariliğin yaygınlaşp, kurumsallaşmasına Nizamiye Medreseleri'nin etkisi oldukça fazladır. Nizamülmülk öncesi dönemde, Anadolu topraklarına baktığımızda, Selçuklular döneminden önce, Danışmendliler'in bıraktığı yoğun kültür ortamında mayalanan bilimsel bir zemine ev sahipliği yapmıştır. Yani Danışmend Oğulları Devleti'nin sona erdiği bir dönemde, Anadolu'da yoğun bilimsel faaliyetlerin olduğu göze çarpmaktadır. Danışmendliler'in ortaya koyduğu bilimsel gelenek, sonraki dönemde de etkilerini devam ettirmiştir. Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu takip eden ilk 150 yıl ve Danışmendoğulları döneminde, Anadolu'da telif edilen eserler; tıp, astronomi, matematik, felsefe gibi aklî ve tabii ilimlere ilişkindir. O dönemde, Ömer Bin Muhammed Bin Ali es-Savî, dinî ilimler alanında Anadolu'da çalışmaların yetersiz kaldığını belirtmiştir. Bu dönemde, Anadolu'da felsefeye ve tabiat ilimlerine ağırlık verilmesinin nedeni; ilk devir Selçuklu sultanlarının ve Danışmendli devlet adamlarının Mu'tezile mezhebi eğilimli olmalarından kaynaklanmıştır (Bayram, 2001, s. 3).

Nizamülmülk devrinde, Mu'tezile anlayışı biraz da medreseler vasıtası ile zayıflatılmıştır. Daha önce sürgüne giden Şafiî-Eş'ari alimler, Nizamiye Medreseleri'ne müderris olarak tayin edilince, akıldan ziyade vahyin esas alındığı bir metoda geçilmiştir. Medreselerdeki alimlerin Eş'arilik üzerinden eğitim vermesi, Mu'tezile'nin akılcılık anlayışını saf dışı etmiştir. Alparslan'dan sonra gelen Selçuklu sultanları da, Eş'ari kelam alimlerini medreselerde görevlendirmiştir. Yani medreselerde görev yapan müderrislerinin amelde Şafiî, itikadde Eş'ari olmalarına dikkat edilmiştir. Bu durum Eş'ariliğin gelişmesine ve sistemleşmesine imkân sağlamıştır (Erdemci, 2012, s. 8-15). Nizamiye Medreseleri, Şafiî mezhebi-Eş'ari ekolü temelinde eğitim verse de, hesap edilemeyen sonuçları da beraberinde getirmiştir. Örneğin İsfahan'daki medreseler, açılış amaçlarını gerçekleştirip gayrimüslim unsurların toplum üzerindeki etkisini azaltırken, şehrin Sünni dokusunda da değişimi ortaya çıkarmıştır. Medreseler öncesi, şehirde yaygın mezhep olan Hanbelilik, medreselerin açılmasının ardından yerini Hanefiliğe bırakmıştır (Yazar, 2013, s. 171).

Selçuklu Devleti'nde Nizamiye Medreseleri'nde verilen eğitimin, daha ziyade siyasî alanda meydana gelen olaylara göre şekillendiğini söylemek mümkündür. Nizamiye Medreseleri, günümüzün üniversite eğitimini anımsatan, oldukça sistemli bir yapıyla ve siyasetle kurduğu ilişkilerle varlık göstermiştir (Aşkın, 2017, s. 2564). Siyasi yapıyla olan ilişkisi nedeniyle medreseler, başlı başına özerk kurumlar olmanın çok gerisindedirler. Nizamülmülk, ülkenin çeşitli yerlerinde inşa edilen bu eğitim kurumlarının varlığını devam ettirebilmek için vakıf sistemini uygulayarak, hem hocaların hem de talebelerin geçim kaygısı gütmeden, eğitim için çalışmasına zemin hazırlamıştır (Tetik, 2019, s. 268-269). Böylece vakıf kurma, toplumu ilgilendiren bu tür konularda oturmuş bir gelenek haline gelmiştir. Nizamiye Medreseleri'ne kadar "yükseköğrenim", ancak varlıklı kimselerin istifade edebildiği bir ayrıcalık olarak görülmüştür. Nizamiye Medreseleri ile birlikte, halka sağladıkları imkanlar sayesinde, maddi imkânı yetersiz olan kişiler de bu medreselerde yükseköğrenim görebilmişlerdir. Nizamiye Medreseleri ve Nizamiye Vakıfları, sağladıkları imkanlar ile maddi durumu fark etmeksizin, isteyen herkesin eğitim alabildiği kurumlar haline gelmiştir. Bu bağlamda Nizamiye Medreseleri'nin, eğitimde fırsat eşitliğini oluşturduğunu söylemek mümkündür (Göktürk & Dağ, 2014, s. 466). Herkesin gidebileceği bir okul haline gelen medreseler, hızla genişleyen Selçuklu Devleti'nin ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan gücüne de büyük katkı sağlamıştır. Her geçen zaman içinde büyüyen devlette, baş kadılıklar başta olmak üzere, kâtiplik ve diğer memurluklar, medreselerde eğitim almış kişilerden tayin edilerek yürütülmeye başlanmıştır (Piyadeoğlu, 2018, s. 132). Devlet tarafından medreselerde yetiştirilen kişiler, devletin ideolojisini benimsemiş bir vaziyette, ülkenin çeşitli yerlerinde görevlendirilmiştir. Yetiştirilen bu kişilerin, gittikleri yerlere devletin ideolojisini götürdükleri ve yerel halka bu ideolojiyi benimseterek, devlet ile halk arasında köprü olduklarını söylemek gereklidir (Göktürk & Dağ, 2014, s. 466). Ayrıca Nizamiye Medreseleri genel olarak, ilim ehlinin ilgi odağında olan kurumlar olmuşlardır. Ulema, yaygınlık kazanmaya başladığı ilk dönemden itibaren medreseleri, ilmi faaliyetleri rahatlıkla devam ettirebilecekleri mekanlar olarak değerlendirmiştir. Bu ortamlarda birikimlerini aktarabilecekleri talebeler yetiştirmek, şehrin ilmî ve sosyal hayatında aktif bir yer sahibi olabilmek, maddi zorluklarla baş etmek zorunda kalmaksızın hayatlarını devam ettirecekleri bir refaha kavuşmak için bir vasıta olarak görmüşlerdir (Yılmaz, 2016, s. 56).

Birçok sultan, halife ve devlet adamı Nizamülmülk'ün yolunu takip ederek, kendi adlarına medrese inşa ettirmişlerdir (Özaydın, 2022, s. 191). Siyasilerin ya da devlet ricalinin bu davranışlarının altında; kendi dindarlıklarının bir yansıması olarak gördükleri medreselerle, idare ettikleri coğrafyada dinî hayatın sağlıklı bir işleyişe

kavuşmasını temin etme arzusu vardır. Diğer taraftan, iç-dış rakiplere karşı ulemanın nüfuzundan istifade edebilmek ve toplumu kendi siyasetleri doğrultusunda mobilize edebilmek için, medreselerdeki makamların dağıtıcıları olarak siyasiler, ulemanın sahip olduğu nüfuzdan istifade etme istemişlerdir. O dönemki hâkim görüşe göre; ulemayı himaye etmek, siyasiler açısından dinî bir gereklilik olarak değerlendirildiğinden; ulema ile siyasiler arasında kurulan yakın ilişkiler, iç-dış rakiplere karşı, siyasî ve sosyal açıdan meşruiyetlerini garanti altına almaktadır ve halk nazarında, siyasilerin itibarlarının artmasında etkili olmaktadır. O dönemde ulema, halkın genel işleyişini tayin eden, İslam'ın hükümlerine işlerlik kazandıran, dinî hükümleri pratiğe döken, denetleyen ve zamanı geldiğinde, hükümleri ihlal edenleri cezalandıran ve hatta hükümleri ihlal eden kişileri, meşruiyet dairesinin dışına çıkartabilen yegâne otorite olmuştur (Yılmaz, 2016, s. 56). Dolayısıyla ulemaya yakın olmak için, en etkili kurumlar medreseler olmuştur. Medrese inşa ettirmek, oraya gelecek olan ulemanın da hamisi olmak demektir.

Nizamiye Medreseleri, eleştirilerle de karşılaşmıştır. Eğitim-öğretim, Şafî mezhebi ile sınırlı kalmış, bu durum diğer Sünni mezheplere karşı olan ilgiyi azaltmış ve hatta onların dışlanmasına kadar giden bir süreç yaşanmıştır. Bu mezheplere mensup olan ulema ve fukahadan, yeterince istifade edilememiştir. Medreselerde felsefe derslerinin okutulmaması, hür düşüncenin gelişmesini engellemiştir. Nizamiye Medreseleri'nde, müderrislere ve öğrencilere para veriliyor olması eleştirilmiştir. Özellikle Maverâünnehir uleması, müderris ve öğrencilere maaş ve burs verilmesini, ilmî itibarı düşüren bir hadise olarak değerlendirmiş, ilmin para karşılığı öğretilmesini, doğru bulmadıklarını belirtmişlerdir. Nizamiye Medreseleri ile birlikte, siyaset adamlarının ilmî hayata müdahale yolu açılmış, alimlerin ve şairlerin siyaset ve devlet adamlarını övmeleri, ilmin ve şiirin aleyhine olmuştur (Özaydın, 2022, s. 191). İlim ve edebiyat devlet erkini övmek ve meşrulaştırmak için kullanılan bir araç haline gelmiştir.

Sonuç

Camilerin devamı niteliğinde olan medreseler, Türk İslam tarihi içinde oldukça önemli kurumlardan olmuştur. Bu kurumlar, eğitim ve ibadet kurumları olmanın ötesinde, devlet politikalarının desteklediği ve meşrulaştırıldığı alanlar haline getirilmiştir. Nizamiye Medreseleri, bir devrin yakın tanığı olan kurumlar olarak hem eğitim hayatının hem de siyasî sahanın yönlendirilmesinde oldukça etkili oluşumlardır. Medreselerin eğitim faaliyetleri, hem düşman olarak kabul edilen Şî mezhebine karşı hem de Sünni mezhep içindeki Mu'tezile ekolüne karşı önemli bir üstünlük kazanmıştır. Nizamiye Medreseleri, bir tepkisellik olarak inşa edilen kurumlardır. Bir taraftan, Fatımiler'in Şîleştirme politikasına karşı bir set çekmek istenirken, bir taraftan da Selçuklu Devleti'nin kuruluş yılları içinde Sünni halkın Şafî-Eş'ari kesimin, ihmal edilen itibarı tekrar kazandırılmak istenmiştir. Öyle ki, bu iki amaca ulaşılmıştır. Tehdit olarak görülen Şî mezhebine karşı, Sünni mezhebi, bu eğitim kurumları vasıtasıyla iyice kökleştirilmiştir. Nizamiye Medreseleri, sadece Şî-Sünni mezhepsel mücadelede değil, Sünni mezhep içinde de bir tarafın (Eş'arilik) savunuculuğunu yapmıştır. Medreseler, eğitimin kurumsallaşarak, devlet politikasında kullanılmasına yardımcı olmuştur. Sonuç olarak bu medreseler, kuruluş gayesini dönemi itibarıyla gerçekleştirmiş, etkin ve verimli eğitim kurumları olmuştur. Nizamiye Medreseleri'nin iç ve dış siyasî koşullardan soyutlayarak, sadece ilmî boyutuyla ele alınması, bu kurumların ve dönemin yeterli düzeyde anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Nizamiye Medreseleri'nin siyasî ve toplumsal etkilerini özellikle mezhep politikası üzerinden incelemek, bu medreselere farklı bir açıdan bakmayı mümkün kılmaktadır.

Kaynakça

- Ak, A. (2010). Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik. *Milel ve Nihal*, 2, 295-302.
- Arpa, A. (2014). Bingöl'de Medreseler ve Müderrisler. *Bingöl Araştırma Dergisi*, (1-29), 29-42.
- Aşkın, D. (2017). Bir Eğitim Kurumu Olarak Medreselerin Kurumsallaşmasının Siyasal Nedenleri Üzerine Bir Analiz. *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu* (S. 2559-2566). Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi - Asoscongress.
- Aybakan, B. (2013). Selçuklular Döneminde Fıkıhın Gelişimi: Şâfiî Mezhebi Çerçevesinde. *II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu* (S. 227-238). Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları.
- Bayram, M. (2001). Türkiye Selçuklu Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşu. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, 1-11.
- Bouamrane, C. (1988). İslam Tarihinde Eğitim-Öğretim Kurumları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1-4), 279-286.
- Bozkurt, N. (2003). Medrese. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 28, s. 323-327). İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- Çınar, B. (2020). İslam Geleneğinde Mezhepleşme Algısı ve Mezhep Olgusu. *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 43-70.
- Çoşkun, İ. (2020). Eş'arî Kelamının Selçuklu/Nizamiye ve Osmanlı Medreselerine Girişi ve Kimi Eş'arî Yorumların Toplumdaki Yansımaları. *Selçuklu Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 5, 1-24.
- Demirci, M. (2019). Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî ve Selçuklu Dinî Siyasetindeki Yeri. *SUTAD*, 46, 221-239.
- Ecer, M., ve Şimşek, E. (2022). İnanç ve Siyaset Kıskaçında Eğitim: Fâtımîler Döneminde Medreseler. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 574-600.
- Erdemci, C. (2012). Eş'arîliğin Selçuklu Siyasetinin Sistemleşmesindeki Rolü. *İslamî İlimler Dergisi*, 2, 7-32.
- Göktürk, T., ve Dağ, İ. (2014). Nizamiye Medreselerinin Eğitim-Öğretimdeki Rolü. *The Journal Of Academic Social Science Studies*, 27, 457-469.
- Karadaş, C. (2003). Selçuklular'ın Din Politikası. *İSTEM*, 2, 95-108.
- Karakök, T. (2013). Yüksek Öğretim Kurumu Olarak Medreseler: Bir Değerlendirme. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 208-234.
- Ocak, A. (2009). Selçuklular. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 36, s. 375-377). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özaydın, A. (2007). Nizamülmülk. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 33, s. 194-196). İstanbul: TDV Yayınları.
- Özaydın, A. (2007). Nizâmiye Medresesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 33, s. 188-191). İstanbul: TDV Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2018). Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi. *USAD*, 8, 124-135.
- Seyyid, E. F. (1995). Fatımîler. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 12, s. 228-237). İstanbul: TDV Yayınları.

- Soyyer, A. Y., ve Bayram, K. (2021). Darü'l-Erkam'dan Tillo'ya Medreseler. *Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, 47, 1481-1495.
- Tetik, H. (2019). Eğitim Kurumları Olarak Selâhaddîn Eyyûbî Döneminde Medreseler. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 265-286.
- Yavuz, A. Ö. (2017). Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Döneminde Mezhep Politikaları. *Bilimname: Düşünce Platformu*, 34, 511-532.
- Yazar, N. (2013). Medreselerin Toplumsal ve Dini Gelişimdeki Rollerini: İsfahan Örneği. F. Gedikli İçinde, *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler* (S. 167-175). Muş: M.Ş.Ü Yayınları.
- Yılmaz, H. (2016). Medrese Nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme. *Dîvân*, 40, 33-70.